

Zonālie valsts arhīvi: ieskats vēsturē

Zonālie valsts arhīvi šogad atzīmē savas pastāvēšanas 40 gadu jubileju. To izveidošanas vēsture un attīstība raksturo Latvijas arhīvniecības savdabīgu, līdz šim maz aplūkotu šķautni, kas ir būtiska arhīvu sistēmas attīstības vēsturē.

Pirms vairākiem gadiem žurnālā “Latvijas Arhīvi” bija iecerēts sākt publikāciju ciklu par atsevišķiem zonālajiem arhīviem ar mērķi ievest aprītē šos līdz tam žurnālā neaplūkotus arhīvus, kas daļēji arī izdevās. Līdz šim publicēti astoņi raksti par Alūksnes, Cēsu, Jēkabpils, Jelgavas, Rēzeknes un Ventspils zonālo arhīvu dažādiem darbības aspektiem¹, tai skaitā aplūkojot arī konkrētā arhīva vēsturi. Pārlopojot minētos tekstus, nākas konstatēt, ka, pirmkārt, šo arhīvu rašanās, attīstība un problēmas ir līdzīgas (kā jau tas bija sagaidāms) un, otrkārt, šis jautājums prasa plašāku izpēti. Tāpēc šajā rakstā mēģināts ieskicēt zonālo arhīvu izveides peripetijas, tomēr nepretendējot uz visas arhīvu sistēmas vēsturiskās attīstības analīzi.

Raksts pamatā balstīts uz dokumentiem no tā saucamā “arhīvu arhīva” – LPSR Ministru Padomes Galvenās arhīvu pārvaldes arhīva fonda, kas glabājas Latvijas Valsts arhīvā (LVA). Interesanti materiāli ir arī vācu okupācijas laika institūcijas – Izglītības un kultūras ģenerāldirekcijas Vispārīgā un zinātņu departamenta arhīva fondā, jo šīs iestādes pārziņā bija arī arhīvi (fonds līdz šim glabājās Latvijas Valsts arhīvā, bet pašreiz tiek nodots Latvijas Valsts vēstures arhīvam (LVVA)). Papildus izmantota arī informācija no Valsts arhīvu ģenerāldirekcijā (VAĢ) uzkrātajām interesantāko arhīvu vēstures materiālu kopijām un atsevišķu apkopojumu dokumentu (pārskati, ziņojumi) melnrakstiem un otrajiem eksemplāriem. Īpaši interesanti te ir darba materiāli, kas apkopoti sakarā ar gatavošanos arhīvu sistēmas reorganizācijai 1963. gadā un tās rezultātu apspriešanai 1964. gada kolēģijas sēdē, kā arī Galvenās arhīvu pārvaldes priekšnieka vietnieces M. Rasas 80-to gadu beigās sagatavotais Latvijas arhīvu vēstures manuskripts. Savukārt, lai iepazītos ar normatīvajiem dokumentiem, kas noteica arhīvu sistēmas “mezglu punktus”, tika izmantota Valsts kancelejas arhīvā (VKA) saglabāto un operatīvi atrodamo LPSR Ministru Padomes lēmumu un rīkojumu trešo eksemplāru kolekcija.

Lai sāktu šķetināt zonālo valsts arhīvu izveidošanas cēloņus, jāatgriežas krietni tālākā pagātnē nekā 1964. gads, kad tie tika izveidoti savā tagadējā formā. Jāatceras, ka Latvijas Republikas (1918-1940) laikā, ko praktiski var uzskatīt par arhīvniecības

kā valsts politikas jomas aizsākumu, pastāvēja tikai viens valsts arhīvs, kas papildus tā glabāšanā esošajiem senajiem dokumentiem komplektēja arī valsts institūciju aktīvai aprītei vairs nevajadzīgos dokumentus, un gluži tāpat kā lielākā daļa valsts iestāžu, atradās Rīgā².

Situācija kardināli mainījās, Padomju Savienībai okupējot Latviju. Jau 1940. gada 22. augustā tika izdots Ministru kabineta lēmums par arhīvu organizēšanu Latvijas PSR.³ Tas pasludināja visus Latvijas teritorijā esošos dokumentus neatkarīgi no to izcelsmes par “..visas tautas mantu, t.i. valsts īpašumu”. Tālāk šajā dokumentā diezgan detalizēti minēti visi iespējamie dokumentu veidi un izcelsmes avoti, kuru uzskaitījums nepārprotami liecina par krasu arhivējamo materiālu apjoma palielināšanos, turklāt ne tikai Rīgā (“...aktis, grāmatas, sarakstes, rokrakstus, plānus, zīmējumus, foto uzņēmumu negatīvus un pozitīvus...” turklāt paredzot pieņemt “..pašreiz darbojošo valsts, sabiedrisko, arodniecisko un kooperatīvo iestāžu... dokumentu materiālus; nacionalizēto rūpniecības, tirdzniecības, transporta, būvniecības un citu uzņēmumu,.. zinātņu, mācību un kultūras iestāžu; muižu, piļu un māju, preses orgānu, pasta, telegrāfa...; likvidētās vecās valsts iekārtas valdības, kara, tiesu un citu orgānu un iestāžu...” dokumentus). Tādēļ gluži loģisks šķiet nākamais solis – Tautas Komisāru padomes (TKP) pieņemtais lēmums par aprīņu arhīvu dibināšanu.⁴ Tajā teikts, ka šis lēmums pieņemts, papildinot iepriekšējo, vēl Ministru kabineta pieņemto lēmumu, un uzlikts par pienākumu likvidēto aprīņu, pilsētu un pagastu institūciju “..dokumentāro materiālu koncentrēšanai un sakārtošanai organizēt pie Latvijas PSR Iekšlietu Tautas komisariāta aprīņu arhīvu orgānus visos LPSR aprīņos.” 1940.-1941. gadā Latvijā saglabājās pirms tam pastāvējušais teritoriālais dalījums 19 aprīņos⁵. Minētais lēmums noteica 18 aprīņu arhīvu dibināšanu (atsevišķs aprīņa arhīvs netika izveidots Rīgas aprīņī). Līdz ar to Latvijā pirmo reizi tika izveidots reģionālu, ārpus Rīgas izvietotu valsts arhīvu tīkls, un šeit praktiski meklējams esošo zonālo arhīvu aizsākums.

Par šā laika posma aprīņu arhīvu darbību saglabājies ļoti maz dokumentu – jau minētajā LVA fondā “LPSR Ministru Padomes Galvenā arhīvu pārvalde” atrodamas deviņas šā perioda lietas, no tām sešas attiecas uz Daugavpils aprīņa arhīvu, pa vienai – uz Madonas un Ventspils aprīņu arhīviem. Tomēr arī no šiem materiāliem var spriest par diezgan aktīvu darbības uzsākšanu dokumentu savākšanā, saglabāšanas apstākļu nodrošināšanā un pirmajiem soļiem arhīvu darbā. Piemēram,

lietā par Madonas apriņķa arhīvu saglabājušies pēc viena parauga noformēti trafareti pieprasījumi par dokumentu nodošanu arhīvam, kas laika posmā no 1941. gada 11. marta līdz 29. aprīlim izsūtīti 134 apriņķa iestādēm – galvenokārt pašvaldībām, skolām, draudzēm.⁶ No šā dokumenta var redzēt, ka iestādēm tika prasīts nodot visus to rīcībā esošos dokumentus, kas vecāki par pēdējiem diviem gadiem, līdz ar šo dokumentu sarakstiem. To, ka darba apjoms bija milzīgs un ar iestādēm, kas tradicionāli uzkrājušas savus dokumentus ilgā laika posmā, bijušas problēmas, liecina šā arhīva direktores ziņojums Iekšlietu Tautas komisariāta (IeTK) Arhīvu pārvaldei. Ziņojumā norādīta gan nepieciešamība pašvaldībām pagarināt dokumentu apstrādes termiņus, gan uz Madonas apriņķa tiesas arhīvā uzkrāto dokumentu daudzumu (38 tūkst. lietu par laika posmu 1880-1918), gan par neuzticēšanos draudžu pārstāvjiem dokumentu sakārtošanā, jo “...uzdodot patstāvīgu sakārtošanu mācītājiem, daudzi dokumenti varētu arhīvā nenonākt tā iemesla dēļ, ka mācītāji viņus uzskatītu par mazvērtīgiem.” Par darba intensitāti šajā laikā liecina arī svētdienā paredzētā tiesas arhīva pārņemšana.⁷

Savukārt lietās, kas attiecas uz Daugavpils apriņķa arhīvu, samērā daudz dokumentu liecina par arhīvu fiziskās saglabāšanas problēmu risinājumu, kā arī par IeTK Arhīvu pārvaldes mēģinājumu metodiski izglītot jaundibināto arhīvu darbiniekus, izsūtot visiem apriņķu arhīvu pārziņiem skaidrojumu par dokumentu fondēšanu līdz ar prasību mēneša laikā atsūtīt esošo fondu sarakstu. Tajā izskaidrots, kas ir arhīva fonds – “Par fondu sauc visu dokumentāro materiālu kopsummu, kas radīti vienas atsevišķas iestādes darbībā: fabrikas, pārvaldes, kantoru.. utt.” un teikts, ka fonda nosaukums veidojams no pilna konkrētās iestādes oficiālā nosaukuma.⁸

Šie piemēri rāda zīmīgas tā laika perioda detaļas apriņķu arhīvu darbā – praktiski dažu, ne pārāk pieredzējušu, bet entuziasma pārņemtu cilvēku cīņu ar līdz tam nebijušiem dokumentu apjomiem un darba veidiem.

Savukārt apkopojoša informācija par apriņķu arhīviem šajā periodā atrodama vācu okupācijas laika Izglītības un kultūras ģenerāldirekcijas dokumentos. Te ietilpst šai iestādei pakļautā arhīvu pilnvarnieka V. Biļķina un viņa sekretāra V. Kalniņa 1941.-1942. gadā sastādītie pārskati un ziņojumi par stāvokli Latvijas apriņķu arhīvos sakarā ar Arhīvu pārvaldes dibināšanas projekta izstrādi (pārvalde gan netika nodibināta)⁹. No šiem ziņojumiem izriet, ka no 18 nodibinātajiem apriņķu arhīviem reāli dokumentus uzkrājuši 16, Jelgavā un Daugavpilī arhīvu vadītāji apzinājuši un iekļāvuši arhīvu uzskaitē iestāžu dokumentus, tomēr praktiski atstājot to lielāko daļu

līdzšinējās telpās. Dokumentu uzkrāšanas ziņā izcēlies Tukuma apriņķa arhīvs, kurš “.. izpildījis lielnieku plānu gandrīz simtprocentīgi”, savācot 244 fondus, pārējos arhīvos fondu skaits svārstījies no deviņiem līdz 100 fondiem. Savukārt Ventspils apriņķa vecākais 1941. gada rudenī arhīva savāktos dokumentus izdalījis atpakaļ iestādēm, tādējādi praktiski likvidējot arhīvu¹⁰. Apriņķu arhīvos strādājuši caurmērā četri darbinieki – priekšnieks, arhivārs, mašīnrakstītāja un apkalpotāja, un no deviņiem apriņķu arhīviem (Abrenes, Bauskas, Ilūkstes, Kuldīgas, Ludzas, Rēzeknes, Talsu, Valkas un Ventpils) visi darbinieki bija atkāpušies līdz ar padomju varu, atstājot savāktos dokumentus.¹¹

Minētajos ziņojumos arī redzams, ka vācu okupācijas laikā ārpus Rīgas esošie arhīvi bija vairāk vai mazāk iekapsulējušies un aktīva darbība netika veikta, neskatoties uz plāniem par savākto materiālu koncentrēšanu četros apgabalu arhīvos, kas atrastos Cēsīs, Jelgavā, Liepājā un Rēzeknē. No 1941. gada augusta līdz decembrim visi apriņķu arhīvi tika aizzīmogoti, visi palikušie arhīvu darbinieki atlaisti, atsevišķos gadījumos dokumenti atdoti atpakaļ konkrētām institūcijām.

1945. gadā sākās jauns posms reģionālo arhīvu attīstībā Latvijā. To, ka Latvijas arhīvi ir padomju varas uzmanības lokā, norāda 1944. gada 13. jūlijā vēl Maskavā izdots LPSR TKP lēmums par valsts arhīvu dokumentāro materiālu un Lielā Tēvijas kara materiālu vākšanu, kas uzlika par pienākumu visiem uzņēmumiem, organizācijām, iestādēm un pašvaldībām nodot visus Latvijas teritorijā pēc vācu okupācijas esošos dokumentus LPSR IeTK arhīvu orgāniem.¹² Savukārt LPSR Valsts drošības tauta komisariāta (VDTK) Arhīvu daļa 1944. gada jūlijā izveidoja trīs operatīvās grupas no evakuācijā (Čkalovā) esošajiem Centrālā valsts arhīva darbiniekiem. To uzdevums bija doties uz Latviju tūlīt aiz padomju armijas un tās pārņemtajos apgabalos nekavējoties organizēt dokumentu savākšanu, uzskaiti un saglabāšanu, ko šīs grupas arī sekmīgi veikušas.¹³

LPSR Arhīvu pārvaldes fondā saglabājušies vairāki VDTK Arhīvu daļas atbildīgo personu ziņojumi un pārskati par arhīvu iestāžu, tai skaitā apriņķu arhīvu situāciju Latvijā. Viens no pirmajiem šādiem dokumentiem, nedatēts (ar zīmuli augšējā malā piezīme: atskaite par 1944. gadu), acīmredzami sastādīts, vēl karadarbībai norisinoties Latvijas teritorijā, jo te fiksēts, ka no vācu okupācijas atbrīvotajās teritorijās atjaunoti 13 apriņķu arhīvi (trūkst Kurzemes reģiona).¹⁴ Esošajos apriņķu arhīvos esot savākti visu institūciju, izņemot pagastu pašvaldību,

dokumenti, kas kopā sastāda 3000 tonnas, visur uzsākts dokumentu “zinātniski-tehniskās apstrādes” darbs. Savukārt atskaitē par 1945. gada pirmo pusgadu minēts, ka atjaunoti apriņķu arhīvi arī Tukumā, Aizputē, Talsos, Liepājā un Kuldīgā, līdz ar to pabeidzot pirms kara pastāvējušo 18 apriņķu arhīvu atjaunošanu¹⁵. Laika posmā no 1945.-1949. gadam, izveidojot jaunus apriņķus (Alūksnes, Gulbenes, Krāslavas, Limbažu, Ogres un Viļānu), apriņķu arhīvu skaits palielinājās. Tika nodibināti atsevišķi arhīvi arī lielākajās pilsētās – Daugavpilī un Liepājā.¹⁶

Raksturīgi, ka gandrīz visos šā laika ziņojumos uzsvērts, ka lielākajai daļai apriņķu arhīvu darbinieku trūkst kvalifikācijas, tāpēc akūti nepieciešama viņu apmācība. Rezultātā VDTK Arhīvu daļa jau 1945. gada vasarā, no 20. jūlija līdz 1. septembrim, sarīkoja kursus¹⁷. Tajos piedalījās 26 dalībnieki, 14 no tiem pārstāvēja apriņķu arhīvus. Mācību programma gan ietvēra tikai divas arhīviem veltītas tēmas: “*Arhīvu lietas*”¹⁸ teorija un tehnika” (to pasniedza lektors no Maskavas Arhīvu institūta) un “*Arhīvu lietas* vēsture Latvijā” (te mācībspēks bija šīs tēmas vēl joprojām lielākā autoritāte Latvijā Georgs Jenšs). Pārējie apgūstamie priekšmeti bija marksisma-ļeņinisma pamati, PSRS tautu vēsture un PSRS un LPSR Konstitūcija. Atskaitē par kursu norisi atzīmēts, ka lielākā daļa dalībnieku bijuši vecāka gadagājuma, turklāt problēmu radījis arī tas apstāklis, ka daudzi no viņiem nav pārvaldījuši krievu valodu, savukārt vairāki Arhīvu daļas darbinieki, kas iesaistīti kursu norisē, neprot latviski (te jāpiebilst, ka visi tā laika ziņojumi, pārskati u.c. dokumenti sastādīti krievu valodā, atšķirībā no iepriekšējā, 1940-1941. gada perioda). Lai nu kā, eksāmenus nokārtojuši visi kursu dalībnieki.

Interesantas ziņas par šo laiku var gūt no tāda dokumentu veida kā 1945. gadā sastādītie akti par vācu okupācijas laikā zaudētajiem dokumentiem, kas aizpildīti visos apriņķu arhīvos¹⁹. Te gan vērojamas dažādas pieejas aktu aizpildei – vairākos gadījumos tie aizpildīti formāli, uzrādot dokumentu zudumus neko daudz neizsakošās mērvienībās (kilogrami, kubikmetri), tomēr atsevišķi arhīvi atzīmējuši arī dokumentu veidus, izcelsmes avotus, zaudējumu raksturu (ugunsgrēks, izvešana). Problēmas rada arī atsevišķu aktu sliktā salasāmība (izdzisis mašīnraksts, izplūdusi tinte). Šajos aktos redzams, ka praktiski visi Latvijas apriņķu arhīvi cietuši zaudējumus karadarbības rezultātā, kas būtu tēma atsevišķam pētījumam.

1950. gadā notika pārmaiņas Latvijas administratīvi teritoriālajā struktūrā – ar 1949. gada 31. decembra Augstākās Padomes (AP) Prezidija dekrētu tika likvidēti apriņķi un pagasti, ieviešot vienoto PSRS administratīvi teritoriālā dalījuma sistēmu rajonos, ciemos un republikas pakļautības pilsētās²⁰. Tam sekoja arī atbilstošas pārmaiņas arhīvu sistēmā, katrā rajonā nodibinot arhīvu. Rezultātā 1950. gada 1. janvārī Latvijā pastāvēja 58 rajonu valsts arhīvi – tik sadrumstalota arhīvu sistēma Latvijā vēl nebija bijusi. Vēlāk arī administratīvais dalījums izrādījās pārāk sīks, un rajonus skaitu pakāpeniski samazināja, palielinot teritoriju, līdz ar to pārveidojot arī arhīvus. Likvidētā rajona valsts arhīva dokumentus pārņēma tā rajona arhīvs, kuram pievienoja likvidētā rajona teritoriju. Kopumā no 1955. – 1962. gadam likvidēja 46 rajonus, dažus arī atjaunoja, papildus izveidoja Jūrmalas, Jelgavas, Rēzeknes un Ventspils pilsētu arhīvus.²¹

1958. gadā notika līdz šim vēl pietiekami nenovērtēts un neakcentēts pavērsiens Latvijas arhīvu sistēmas attīstībā, kas varbūt tik jūtami neatspoguļojās arhīvu ikdienas darbā, taču ideoloģiski iezīmēja būtisku pavērsienu valstī – t.s. Hruščova “atkušņa” periodu. Ar 1958. gada 16. jūlija LPSR Ministru Padomes (MP) rīkojumu rajonu valsts arhīvi tika nodoti rajonu pašvaldību (izpildkomiteju) pārziņā²², tādējādi likvidējot kopš 1940. gada pastāvošo tiešu “spēka struktūru” (Iekšlietu Tautas komisariāta, Valsts drošības tautas komisariāta, Iekšlietu ministrijas Valsts drošības komitejas) uzraudzību pār (vismaz!) daļu no arhīviem. Šim procesam turpinoties un sekojot 1960. gadā visā Padomju Savienībā notikušajai reorganizācijai, 1961. gadā tika likvidēta visas arhīvu sistēmas atkarība no Iekšlietu ministrijas. Ar LPSR MP 1961. gada 30. decembra lēmumu tika izveidota Ministru Padomei tieši pakļauta Arhīvu pārvalde, kuras pakļautībā savukārt bija tajā pašā dienā nodibinātais Centrālais Valsts Oktobra revolūcijas un sociālisma celtniecības arhīvs (CVORA) un Centrālais Valsts vēstures arhīvs (CVVA), kā arī septiņi pilsētu valsts arhīvi – Rīgas, Daugavpils, Liepājas, Jelgavas, Jūrmalas, Ventspils un Rēzeknes. Savukārt rajonu valsts arhīvus šis lēmums atstāja rajonu izpildkomiteju pārziņā, Arhīvu pārvaldei pār tiem nosakot “organizatoriski-metodisku vadību”.

Tomēr, kā izrādījās, rajonu pašvaldības iestādes – Darbaļaužu deputātu padomju (DDP), vēlāk Tautas deputātu padomju (TDP) Izpildu komitejas (IK) – nebija gatavas darbam ar arhīviem. Arhīvu pārvaldes fonda dokumentos redzams, ka šajā laika periodā nemitīgi konstatēti trūkumi rajonu arhīvos – telpu trūkums un

nepiemērotība, biežā kadru maiņa, daudzviet arhīvistu štata vienību neesamība vispār, mazais atalgojums. Tā rezultātā iekavējies darbs dokumentu komplektēšanā, iestāžu uzraudzībā un elementārā dokumentu sakārtošanā. Kā iemesli tam parādās dažādas ikdienišķas problēmas – līdzekļu trūkums, izglītotu, kvalificētu kadru trūkums (Arhīvu pārvaldes pārskatos vairākkārt uzsvērts, ka daļai rajonu arhīvu vadītāju nav vidējās izglītības), noslogotība ar citiem, „degošiem” darbiem (ražas novākšanas, kukurūzas audzēšanas u.c. kampaņas, ar ko rajonu izpildkomitejas nepārtraukti nodarbināja visas augstākstāvošās institūcijas). Tomēr te iespējams saskatīt arī plašāka mēroga cēloņus pašvaldību nespējai uzturēt (ne tikai materiālā nozīmē vien) savus arhīvus. Tas varētu būt tradīciju pārrāvums darbā ar dokumentiem; to vērtības neapzināšanās, jo totalitārā sabiedrībā savu taisnību nav iespējams pierādīt, balstoties uz loģiskiem pierādījumiem, tai skaitā dokumentiem. Līdz ar to tam, kas rakstīts dokumentā, faktiski nav nozīmes. Šķiet, tā varētu daļēji izskaidrot attieksmi pret arhīviem kā pret “otrās šķiras” iestādēm, kā tas diezgan bieži tika uzsvērts gan vēl IeM Arhīvu daļas, gan Arhīvu pārvaldes pārskatos. (Atsevišķs motīvs te varbūt varētu būt arī zināmas bailes no arhīva kā tāda, ko neizbēgami radīja arhīvu sistēmas ilgstošā pakļautība represīvajām struktūrām – dokumentos fiksētā informācija varēja izrādīties arī apsūdzoša. Varbūt arī šā iemesla dēļ izpildkomiteju vadība izvairījās no savu arhīvu darbības kontroles.)

Savukārt darba apjoms un atbildība rajonu arhīviem turpināja pieaugt, īpaši dokumentu komplektēšanas un iestāžu darba uzraudzības jomā sakarā ar 1956. gada 7. aprīļa Latvijas KP CK un LPSR MP kopīgo lēmumu Nr. 15, kas uzlika par pienākumu visām valsts iestādēm nodot valsts arhīviem savus dokumentus.

Visu šo negāciju rezultātā 1962. gada augustā pat tika pieņemts LPSR MP lēmums par arhīvu materiālu glabāšanas režīma noregulēšanu un to labāku izmantošanu²³, kurā atzīts, ka rajonu un pilsētu izpildkomitejas „neveic nepieciešamos pasākumus, lai uzlabotu vietējo arhīvu darbu.” Šajā lēmumā īpaši akcentēts, ka nepieciešams uzlabot darbu ar zinātnes, kultūras, izglītības iestādēm, laikrakstu un žurnālu redakcijām, un izpildkomitejām tika uzdots rūpīgāk kontrolēt savus arhīvus un nodrošināt arhīvista štata vietu.

Lielu postu arhīvu dokumentu saglabāšanai, uzskaitēi un izmantošanai nodarīja arī jau minētās biežās administratīvās izmaiņas rajonu līmenī, kuru rezultātā likvidēto un apvienoto rajonu arhīvi tika pārvietoti – laika posmā no 1956. līdz 1964. gadam rajonu arhīvu skaits samazinājās no 45 līdz 21.²⁴ Šīs apvienošanas un

pārvietošanas sekas bija neizbēgami dokumentu fiziskie bojājumi un zudumi, kā arī atsevišķos gadījumos viena apriņķu/rajona dokumentu nonākšana dažādos arhīvos (sk. tabulu pielikumā).

Tā visa rezultātā, kā arī vadoties no pārējo padomju republiku piemēra, Arhīvu pārvaldē jau 1963. gadā sāka meklēt risinājumu stāvokļa uzlabošanai rajonu arhīvos. 1964. gada 9. jūnijā, jau pēc pārkārtojumiem arhīvu sistēmā, Arhīvu pārvaldes kolēģijas sēdē tika izskatīts jautājums par šā darba rezultātiem. Sēdes protokolam pievienotajā Organizatoriski metodiskās daļas vadītājas O. Baltauses ziņojumā sniegts pārskats arī par reorganizācijas sagatavošanas posmu²⁵, kas, kā uzsvēra autore, bijis grūtāks un sarežģītāks nekā pati reorganizācijas veikšana. Arhīvu pārvaldes darbinieki sākuši šo darbu ar pārējo padomju republiku pieredzes izpēti, kā rezultātā izkristalizējušies trīs modeļi – Latvijai līdzīga situācija (rajonu arhīvi), starprajonu (apvienotie rajonu) arhīvi vai centrālā arhīva filiāles. Savākta un analizēta arī informācija par esošajiem rajonu arhīviem – to fondu apjomu, sastāvu un saturu, telpām, esošajiem darbiniekiem. Tā visa rezultātā pieņemts lēmums veidot 10 reģionālus arhīvus kā CVORA filiāles. No minētā pārskata izriet, ka, izšķiroties par labu pēdējam variantam, ņemts vērā kadru trūkums, kura dēļ nav iespējams uzturēt daudzus samērā mazos rajonu arhīvus. Netiešs iemesls varētu būt arī rajonu pašvaldību neatsaucība un sadarbības trūkums, kā arī neapšaubāmā tā laika padomju varas iestāžu tieksme uz centralizāciju.

Tālāk sekoja praktiskā reorganizācijas plānošana, štatu un algu fonda sadalīšanas projekti, telpu apzināšana. Rajonu arhīviem savukārt 1963. gada plānā tika noteiktas prioritātes, kas samazinātu dokumentu daudzumu arhīvos un tādējādi atvieglotu to pārvešanu. Pirmkārt, tas ietvēra arhīvu glabāšanā nonākušo personāla dokumentu atdošanu iestādēm, pamatojoties uz Nolikumu par PSRS valsts arhīvu fondu, kas noteica, ka personāla dokumenti iestādēs jāglabā 40 gadu. Otra svarīga dokumentu grupa bija “buržuāziskā perioda” dokumenti, kurus to profila, hronoloģisko robežu (un gan jau arī “nepareizās” informācijas) dēļ bija paredzēts atdot CVVA – šis darbs bija iekavējies, bet sakarā ar reorganizāciju 1963. gadā tika izvirzīts par vienu no svarīgākajiem uzdevumiem rajonu arhīvos. Treškārt, tika paredzēta padziļināta pārējo arhīvos esošo dokumentu ekspertīze, atlasot dokumentus iznīcināšanai. Rezultātā rajonu arhīvos 1963. gada laikā dokumentu kopējais skaits samazinājās par aptuveni 440 tūkst. glabājamām vienībām (206.042 atdotas iestādēm,

118.196 nosūtītas CVVA, 114.387 iznīcinātas), un pēc reorganizācijas perioda beigām, 1964. gada 1. aprīlī CVORA filiālēs glabājās 7 277 fondi ar 876851 glabājamām vienībām.²⁶

Visa šā sagatavošanās darba rezultātā 1964. gada 17. janvārī tika pieņemts LPSR MP lēmums par arhīvu tīkla reorganizēšanu, kas stājās spēkā tā paša gada 1. aprīlī.²⁷ Šis lēmums likvidēja rajonu un pilsētu arhīvus un apstiprināt jaunu arhīvu tīklu, kas nu sastāvēja tikai no trim arhīviem:

1. Latvijas PSR Centrālais valsts vēstures arhīvs Rīgā;
2. Latvijas PSR Centrālais valsts kinofotofono dokumentu arhīvs Rīgā;
3. Latvijas PSR Centrālais Oktobra revolūcijas un sociālisma celtniecības valsts arhīvs Rīgā ar filiālēm Alūksnē, Valmierā, Ventspilī, Daugavpilī, Jelgavā, Jēkabpilī, Liepājā, Rēzeknē, Tukumā un Cēsīs. (Vēlāk, 1966. gada septembrī, tika izveidota arī filiāle Siguldā²⁸).

To, ka filiāļu atrašanās CVORA sastāvā nenozīmēja to pakļautību šā centrālā arhīva vadībai, noteica 1964. gada 2. jūlijā apstiprinātais CVORA filiāles nolikums. Tā otrajā punktā teikts, ka CVORA filiāle atrodas “..tiešā LPSR MP Arhīvu pārvaldes pārziņā” (в непосредственном ведении), trešajā punktā – ka savā darbā filiāle vadās no Arhīvu pārvaldes pavēlēm un instrukcijām.²⁹ Tādējādi pēc būtības bija radīti noteiktus Latvijas reģionus aptveroši (zonāli), valsts arhīvus pārraugošai institūcijai līdzīgi ar citiem arhīviem (CVORA, CVVA) pakļauti 11 jauni valsts arhīvi, kuru pēcteči ir pašreizējie zonālie valsts arhīvi.

Pats reorganizācijas process, kā savā ziņojumā uzsver O. Baltause, izrādījies operatīvs un veiksmīgs. Sākotnēji bijis iecerēts CVORA filiāles nodibināt tikai juridiski, un praktisko dokumentu pārvietošanu veikt pakāpeniski, 2-3 mēnešu laikā pēc lēmuma stāšanās spēkā, tomēr vēlāk nolemts šo darbu paveikt jau līdz 1. aprīlim. Te liela nozīme bijusi MP Vietējo padomju nodaļas kopīgi ar Arhīvu pārvaldi izstrādātai direktīvai vēstulei, kas nosūtīta visām rajonu un pilsētu izpildkomitejām, uzliekot tām par pienākumu iesaistīties reorganizācijas procesā ar transportu, telpu un inventāra nodrošinājumu. Februārī sasaukta rajonu arhīvu vadītāju sanāksme, kurā tie sīki instruēti par saviem pienākumiem. Rezultātā 1964. gada 10. aprīlī visi likvidēto rajonu arhīvu dokumenti bija nogādāti jaunajās glabāšanas vietās, un inventāra ekonomijas rezultātā daži sastatņu plaukti pat tikuši atdoti Centrālajam valsts vēstures arhīvam.

Ziņojuma nobeigumā O. Baltause pievēršas reorganizācijas rezultātiem, kas raksturoti kā ļoti pozitīvi. Kā galvenie panākumi uzsvērti uzlabotais materiālais nodrošinājums, arhīvu statusa nostabilizēšanās un ceļš uz centralizāciju, kā arī dubultās pakļautības (rajonu izpildkomiteju un Arhīvu pārvaldes) likvidēšana, būtiska ir arī arhīvu darbinieku atalgojuma palielināšanās. Pozitīvas tendences minētas telpu jautājumā, tomēr ar to joprojām saistīušās problēmas – telpu dēļ reizēm radies neizdevīgs ģeogrāfiskais zonējums (piemēram, arhīvs izvietots Ventspilī, bet apkalpo Talsu rajonu), dažos arhīvos telpu trūkuma dēļ perspektīvā iezīmējas komplektēšanas problēmas. Kā problēma uzrādīta arī pārmaiņu ietekmētās grūtības iestāžu uzraudzības darbā (viena arhīva darbiniekiem jāstrādā ar daudz plašāku reģionu, rodas transporta problēmas). Atzīmēts arī, ka Arhīvu pārvaldes darbinieki bijuši spiesti Rīgas rajonu un Jūrmalas pilsētu nodot tieši CVORA pārziņā, neveidojot atsevišķu filiāli, kas neatbilda arhīva profilam (situāciju atrisināja Siguldas filiāles izveidošana divus gadus vēlāk).

Savdabīgu liecību par reorganizācijas rezultātiem sniedz VAĢ materiālos esošie pašu jaundibināto CVORA filiāļu vadītāju ziņojumi Arhīvu pārvaldei³⁰, kas acīmredzami centralizēti pieprasīti 1969. gada pavasarī (datēti martā - aprīlī) sakarā ar reorganizācijas piecgadi (Cēsu, Daugavpils, Jēkabpils un Liepājas filiāļu vadītāju ziņojumi). Šo rakstu tapšanas iemeslu atklāj jau to virsraksti – “Ko deva rajonu valsts arhīvu reorganizācija?” (Jēkabpils, Daugavpils) vai “Latv. PSR CVORSCVA Liepājas filiāles darba salīdzinājuma izziņa ar darbu rajonu valsts arhīvos”. Visos šajos materiālos uzsvērtā darba organizācijas uzlabošanās, arhīva sabiedriskās nozīmes pieaugums (zinātniski pētnieciska iestāde ar zinātnisko līdzstrādnieku štata vietām), darbinieku izglītības līmeņa paaugstināšanās un kvalifikācijas celšanas iespējas, ko nodrošinājuši Arhīvu pārvaldes rīkotie kursi, semināri un izstrādātie metodiskie materiāli, kā arī dokumentu izmantošanas un uzziņu sistēmas pilnveidošanās (kā uzsver Jēkabpils filiāles vadītāja, rajonu arhīvos netika veikti tādi darbi kā fondu kartīšu sastādīšana, taču filiāle sastādījusi jau 357 fondu kartītes). Lai pierādītu “darba ražīguma” pieaugumu pēc reorganizācijas, atsevišķos ziņojumos uzrādīti arī vairāki skaitļi:

Darba veids	Darba apjoms rajona arhīvā (pirms reorganizācijas)	Darba apjoms CVORA filiālē (pēc reorganizācijas)
Jēkabpils		
lietu virsrakstu sastādīšana	40-45 virsraksti dienā	80-90 virsraksti dienā
lietu vāku noformēšana	40-45 vāki dienā	80-90 vāki dienā
lietu iešūšana	30-35 lietas dienā	60 lietas dienā
Daugavpils		
lietu apstrāde	10 lietas dienā	30 lietas dienā

Liels ieguvums CVORA filiāļu darbiniekiem neapšaubāmi bija arī materiālā nodrošinājuma uzlabošanās, ko savā ziņojumā atklāti pasaka Jēkabpils filiāles vadītāja Dz. Kalēja: “Rajona valsts arhīvā darbinieki strādāja ar atalgojumu: arhīva vadītājam Rbl. 50, arhivāram Rbl. 45, bet filiāles direktoram ir 128 rbl., zin. līdzstrādniekiem 80-90 rbl., arhivāram 65 rbl.”

Šāda veida arhīvu sistēma bez lielām izmaiņām Latvijas teritorijā pastāvēja līdz neatkarības atjaunošanai un pēc būtības turpinās vēl šobrīd. Acīmredzot pareiza bijusi izšķiršanās par labu resursu koncentrācijai, arī zonējums caurmērā izrādījies veiksmīgs, ko pierāda sistēmas stabilitāte. Šī nostabilizēšanās neapšaubāmi pozitīvi ietekmēja dokumentu saglabāšanu, kā arī pieredzes un tradīciju pārmantošanu, kas arhīvu darbā vienmēr bijusi ļoti būtiska.

Latvijas Republikai kļūstot neatkarīgai, 1991. gada 26. martā tika pieņemts likums “Par arhīviem” un LR Augstākās Padomes lēmums “Par Latvijas Republikas likuma “Par arhīviem” spēkā stāšanās kārtību”³¹. Šā lēmuma 3. punktā nosaukti visi Latvijas Republikā esošie arhīvi, līdz ar to likvidējot iepriekšējos padomju varas dotos arhīvu nosaukumus. Šeit nosaukti arī 11 zonālie valsts arhīvi, kas stājušies CVORA filiāļu vietā, tādējādi likvidējot reģionālo arhīvu institūciju formālo atrašanos cita arhīva sastāvā.

Kopumā redzams, ka valsts arhīvu reģionālā tīkla attīstība pārdzīvojuši dažādus statusa un institucionālās pakļautības ciklus, ko nosacīti vizuāli varētu iezīmēt šādi:

Statuss Pakļautība			
1940	Aprinķu arhīvi	Iekšlietu struktūras	1940
1950	Rajonu/pilsētu arhīvi	Pašvaldības (DDP IK, TDP IK)	1958
1964	CVORA filiāles	Ministru Padomes Arhīvu pārvalde	1964
1991	Zonālie valsts arhīvi	Valsts arhīvu ģenerāldirekcija	1991

Parasti šādas pārmaiņas arhīvos, kaut neizbēgamas, apstākļu diktētas un pēc iespējas saudzīgi īstenotas, apkopo viena iezīme – tās nenāk par labu dokumentu fiziskai saglabāšanai un praktiskām izmantošanas iespējām. Bet tieši tas ir arhīvu galvenais uzdevums, tādēļ jācer, ka paredzamās teritoriālās reformas un citas pārmaiņas mūsu sabiedrībā neizraisīs arhīvu sistēmā īpaši krāsas pārvērtības. Jo vairāk tāpēc, ka pašreizējā zonālo (pēc būtības, ne nosaukuma) arhīvu sistēma pēc diezgan postošiem pārmaiņu vilņiem pēdējos 40 gados ir nostabilizējusies, uzkrājusi pieredzi un tradīcijas, uz kurām balstīt nākotnes attīstību.

MAIJA ĀBOLTIŅA, *Mag.hist.*
VALTS ARHĪVU ĢENERĀLDIREKCIJA
MĀCĪBU UN KVALITĀTES VADĪBAS CENTRS
Rīga, 2004

Atsauces un piezīmes

- ¹ Lukumite R. Alūksne arhīva dokumentos // Latvijas Arhīvi. – 1996. – Nr.1-2. – 24.-26.lpp.;
 Āboltiņa M. Cēsu Zonālais valsts arhīvs // Latvijas Arhīvi. – 1997. – Nr.1. – 9.-12.lpp.;
 Klišs P. Jēkabpils Zonālais valsts arhīvs // Latvijas Arhīvi. – 1999. – Nr.2. – 9.-15.lpp.;
 Igaune S. Ieskats Rēzeknes zonālā valsts arhīva vēsturē un šodienas darbā // Latvijas Arhīvi. – 1999. – Nr.4. – 18.-24.lpp.;
 Viļkārse V. Jelgavas zonālā valsts arhīva jaunā glabātuve // Latvijas Arhīvi. – 1999. – Nr.4. – 117.-119.lpp.;
 Ārnesta D. Saimniecību uzskaites grāmatas – Latvijas agrārās vēstures avots: Ventspils apriņķis (1945-1949) // Latvijas Arhīvi. – 2000. – Nr.2. – 17.-34.lpp.;
 Sūngaile D. Ventspils zonālais valsts arhīvs // Latvijas Arhīvi. – 2000. – Nr.2. – 9.-16.lpp.;
 Viļkārse V. Jelgavas zonālais valsts arhīvs reģionālo pārmaiņu priekšvakarā // Latvijas Arhīvi. – 2001. – Nr.2. – 17.-26.lpp.;
² Sīkāk par šā perioda arhīva darbu un problēmām sk.:
 Pelkaus E. Arhīvi neatkarīgajā Latvijā (1918-1940) // Latvijas Arhīvi. – 1994. – Nr.1. – 5.-10. lpp.

-
- ³ Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas Ministru kabineta 1940. gada 22. augusta lēmums par arhīvu organizēšanu Latvijas Padomju Sociālistiskā Republikā // Likumu un MK noteikumu krājums. 1940. gads. – Rīga, 1940. – 247. lpp.
- ⁴ LPSR Tautas komisāru padomes 1940. gada 28. oktobra lēmums Nr. 399. par valsts apriņķu valsts arhīvu orgānu dibināšanu. // LVA, 1163. fonds, 1. apr., 12. lieta, 5. lp.
- ⁵ Okupētās Latvijas administratīvi teritoriālais iedalījums. – Rīga, 1997. – 10. lpp.
- ⁶ LVA, 1163. fonds, 1. apr., 9. lieta, 1.-26. lp.
- ⁷ turpat, 36. lpp.
- ⁸ turpat, 2. lieta, 26. lp.
- ⁹ Vairāki no šiem pārskatiem publicēti žurnālā “Latvijas Arhīvi”, sk.:
Latvijas arhīvi (1940-1942) / sast. J. Riekstiņš // Latvijas Arhīvi. – 1994. – Nr. 2. – 3.-12. lpp.
- ¹⁰ LVA, 949. fonds, 1. apr., 556. lieta, 1. lp.
- ¹¹ turpat, 58. lieta, 38. lp.
- ¹² LPSR Tautas komisāru padomes 1944. gada 13. jūlija lēmums Nr. 85 par valsts arhīvu dokumentāro materiālu un padomju tautas ar vācu okupantiem izcīnītā Tēvijas kara materiālu vākšanu un glabāšanu // LPSR valdības lēmumu un rīkojumu krājums. – Rīga, 1945. – 54., 55. lpp.
- ¹³ Архивное строительство в годы Великой Отечественной Войны // VAĢ materiāli
- ¹⁴ LVA, 1163. fonds, 1a apr., 219. lieta, 6. lp.
- ¹⁵ turpat, 133. lp.
- ¹⁶ Apskats par pilsētu un rajonu valsts arhīvu darbību laikā no 1944.-1964. gadam // VAĢ materiāli.
- ¹⁷ LVA, 1163. fonds, 1a apr., 219. lieta, 12. lp.
- ¹⁸ Krievu valodā esošajam apzīmējumam “архивное дело” adekvāts aizstājējs latviešu valodā ir grūti atrodam.
- ¹⁹ LVA, 1163. fonds, 1. apr., 10., 11. lieta
- ²⁰ Okupētās Latvijas administratīvi teritoriālais iedalījums. – Rīga, 1997. – 11. lpp.
- ²¹ Apskats par pilsētu un rajonu valsts arhīvu darbību laikā no 1944.-1964. gadam // VAĢ materiāli
- ²² LPSR Ministru Padomes 1958. gada 16. jūlija rīkojums Nr. 1302-r par rajonu valsts arhīvu nodošanu rajonu darbaļaužu deputātu padomju izpildu komiteju pārziņā
- ²³ LPSR Ministru Padomes 1962. gada 1. augusta lēmums Nr. 479 par arhīva materiālu glabāšanas režīma noregulēšanu un to labāku izmantošanu
- ²⁴ LVA 1163. fonds, 1. apr., 39. lieta, 139. lp.
- ²⁵ turpat, 460. lieta, 73.-80. lp.
- ²⁶ Pārskats par CVORA filiālēm // VAĢ materiāli, manuskripts
- ²⁷ LPSR Ministru Padomes 1964. gada 17. janvāra lēmums Nr. 18 par Latvijas PSR arhīvu tīkla reorganizāciju
- ²⁸ LPSR Ministru Padomes 1966. gada 12. septembra lēmums Nr. 476
- ²⁹ LVA 1163. fonds, 1. apr., 588. lieta, 96. lp.
- ³⁰ Ziņojumi par reorganizācijas rezultātiem // VAĢ materiāli
- ³¹ Latvijas Republikas likums “Par arhīviem”. – R., 1992. – 12 lp.